

Arany, az irodalomtudós

Gondolattöredékek egy tudományos életrajzból

■ Válogatásunkkal kísérletet teszünk arra, hogy Arany János tudományos munkásságának sokszínűségét, gondolkodói pályájának sokoldalúságát néhány szemelvény segítségével bemutassuk. Bár a teljes életmű bemutatása efféle módon lehetetlen, arra mindenesetre alkalmat ad, hogy a tudós Arany korpuszának többszólamúságát érzékeltessük. A tudományos életmű szöveganyagába a tanulmányokon, bírálatokon kívül a szerző levelezéséből és a *Toldi szerelme* előszavából is idéztünk. Előbbiekből azért, mert azok a tudományos pálya életrajzi háttérének legfontosabb dokumentumai. Az Arany-szakirodalom által gyakran idézett levelekben bukkannak fel legkorábban a tudományos és a szépírói pálya egészét elkísérő problémák: itt jelenik meg először az epikai hitel alkotás-módszertani és műfaji kérdéseket érintő témája. Utóbbiakból pedig azért idézünk, mert a tudományos, az önéletrajzi és a vallomások szólamnak sajátos keverékét reprezentálják, láthatóvá téve számunkra azt az Aranyt, aki tanulmányai, kritikái tudományos diskurzusának mélyén is ott lappang, de akit ott a tudós szigora nem enged szóhoz jutni. A részleteket a korpusz kritikai és legújabb forráskiadása alapján idéztük. A szövegek közlésekor betűhűségre törekedtünk, ám néhány esetben a könnyebb olvashatóság érdekében apróbb változtatásokat végeztünk. Több ponton a forrásszövegek hibáit is javítottuk. Ugyancsak az érthetőség kedvéért szemelvényeinket magyarázó jegyzetekkel láttuk el. (Török Lajos)

Arany János levele Szász Károlynak – Szalonta, 1847. október 11.

Petőfi Sándor hozzám irt legelső levelében e szavak állnak: „... a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század föladata...”¹

Ezen ohajtásra én is *ament* mondtam, de mégsem úgy értettem azt, hogy minden költő *tisztán* népköltő legyen, mert illyesmi teljesülni soha sem fogna: hanem úgy, hogy a költészet ne legyen olyan, millyenné az a legújabb időben nemesült(? !) t.i. csak egynéhány tudósnak, vagy ábrándozó holdvilág-egyéniiségnek nagy bajjal megérthető, a nagy többségnek pedig teljesen élvezhetlen, hanem legyen egyszerűen nemes, erőteljes, a nép nyelvét megközelítő s ennek virágival ékes, – szóval döntessék el a köz fal a népi és ma úgynevezett *fennköltészet* közt, és legyen a költészet általános, *nemzeti!*

Illy értelemben vett nemzeti költészet előállítására lenne egyik hatalmas előmozdítója nemzeti ujjá alakulásunk nagy művének, s vele az irodalom is korán sem hátra felé menne, mint talán első tekintettel látszik; mert nem az a költészet végcélja, s tökélypontja, hogy a lehető legfensőbb fokig csigáztassék nyelve, hanem az, hogy magát egyszerű köntösben is képes legyen művészileg fejezni ki. Hanem az úton mind azok, kik jelen ideig virágos szóhalmazban hitték rejleni a valódi költészetet, s nagyszerű bombastokkal irták körül a ragyogó semmit, természetesen visszamaradnának: de hisz ez semmit sem tesz, sőt használ; mert nem az a költészet virágozik mellyet sok, hanem amellyet jó költők mívelnek.

Legyünk rajta tehát! – mondom én is – mozdítsunk meg minden követ az illy nemzeti költészet megalapítására. Petőfi már jóformán utat tört – nyomán haladni egyikünk sem szégyenlhet. Nem azt mondom azonban, hogy legyünk utánczó. Az igazi költő csupán utánczóvá soha sem válhat. Azt akarám mondani, hogy valamint Petőfi ragyogó szóvirágok, összekuszált s minden magyarságból kivetkeztetett szófűzés nélkül, a maga egyszerű nyelvén érdekesen fejezi ki magát, úgy mi is, ha akarunk s tehetségünk van, kifejezhetjük.

(ARANY János: *Összes művei XV, Levelezés 1.* kiad. SÁFRÁN Györgyi. Bp., Akadémiai, 1975, 146–147.)

Arany János levele Gyulai Pálnak – Nagykőrös, 1855. június 7.

A *nagyidai cigányok* [...] népies víg eposz, oly kedélyálapot kifolyása, midőn a világ folyásával és önmagammal meghasonulva, torzalakok festésében akartam kárpótlást keresni. Legközelebb (1854) némi változtatással az első kidolgozásban, megjelent *Toldi estéje*. E művet Pesten, egy írói bizalmas körben, hol a jeles ítéző, a veterán Szemere Pál² is jelen volt, még 1848-ban, felolvastván, szóba jött, milly célszerű lenne a hős *férfi korából* is dolgozva egy eposzt, az egészet trilógiává alakítani. Ettől fogva sokat foglalkozom ez eszmével, megis kezdettem *Daliás idők* cím alatt, néhány énekig vittem, majd újra dolgoztam, anélkül, hogy eddig befejezhettem volna. Legfőbb akadály, mi e tekintetben rám súlyosul, az, hogy a Toldi monda a más két darabban már szinte ki van mérítve – én pedig az eposzt *mondára*, a nép tudalmában is élő mondára szeretem alapítani, a légből kapott eposzok iránt ellenszenvvel viseltetem, hiányozván azokból az, mit én *eposzi hitelnek* nevezek. Le fogom-e küzdhetni ezt az akadályt, még nem tudom.

(ARANY János: *Összes művei XVI, Levelezés 2.* kiad. SÁF-RÁN Györgyi. Bp., Akadémiai, 1982, 563–564.)

Naiv eposzunk (1860)

Valahányszor idegen népköltészet egy-egy régi maradványa kerül kezembe, mindig elborultán kérdelem magamtól: volt-e nekünk valaha ős eredeti eposzunk? Vajon a nép, mely dalteremtő képességét mostanig megtartotta, sőt egypár becses románcát is mutathat fel, a nép, melynek tündérmeséi, műalkat (compositio) tekintetében, bármely népfaj hasonló beszélyivel kiállják a versenyt, mindig oly kevés hajlamot érzett-e a mondai s történeti költemény iránt, mint napjainkban? Mert nagy önáltás nélkül nem mondhatni, hogy a jelen öltő effélékben gazdag, ilyenek létrehozásában termékeny volna. Egy-egy rideg monda, töredékben, zilált prózában, hullong itt-amott; rajta műalkatnak semmi nyoma. Mátyás előtti királyait, vezéreit elfeledte a magyar; s ami keveset az „Isten ostoráról” tud, nagyrésztben, s talán egészen, Losonczy István³ népszerű könyvének köszöni. De a mit tud, az is inkább adomaszerű, mint költői vonásokkal bír; és ha a hagyomány némely töredékét megörzeni, a jelen korra juttatni képes volt, nem látszik, hogy ebben a műalak által elősegített volt.

A közelebbi korok állameseményei: a törökkel folyt utóközdelmek, a mult század elején és derekán [...] történt népi mozgalmak, sőt a legújabb elzúgott politikai vihar is, nyom nélkül maradtak a naiv eposzra nézve. Járd

be a hazát, keresd föl a népet, pásztor-tüzénél és kunyhóiban, a sarlónál és lakomáin, a műhelyek és laktanyák pihenő óráiban, szóval mindenütt, hol az élet fáradalmaival költészettel enyhíti, hol, mint egy jelesünk mondja, lelke ünnepel: fogsz hallani népdalt, édes-bájos dalt, szomorút, vígat, kedélyest, szesszenőt; fogsz hallani gyöngyös-aranyos tündérregét; de oly éneket, mely a nemzet multjára vonatkoznék, alig. [...] mintha népünket nem érdekelné sorsa a nemzetnek, mely öt századokon keresztül dolog (res) gyanánt tekintete.

Költészetünk írott maradványaival sincs különben. Priscustól⁴ Galeottiig,⁵ Etelétől Mátyásig, hány krónikás emlegeti az énekmondókat, kik az ősök, a hősök tetteit élő dalban örökítették. S ha hiszünk e történeti nyomoknak, amint hogy hinnünk kell, ily énekes egymásik fejedelmünk udvarában nem elszigetelt jelenség volt, nem csellengő tünemény, melyet a véletlen dobott felszínre: költők egész raja, osztálya létezett, mely az énekszerzést szakmányul űzte. Endre királyaink közül az utolsónak egy oklevele tanúskodik arról, hogy a királyi dalnokok tartására fekvő jószágok voltak rendelve; Galeotti bizonyosága azon énekesekről, kiket Mátyás az atyja és önuudvarában hallgatott, kétségbe nem vonható. Hol vannak e dalok, hol e dalszerzők? Az ének elhangzott, az énekmondó nevét feledés borítja. Egyedül ama Gábor [...] bukkan fel mint pusztá név, a tenger homályából, ki, újabb fölfedezés szerint, Mátyás korában élt s „gyönyörű dalokat, verseket szerzett anyai nyelvén, honfi társai öröme, oly szerencsével, hogy azokban Mátyás, a pannonok tudós királya is kedvét találta.” – És milyenek lehettek ama történeti darabok, melyek a nemzet multját, jelenét örökbe adták, örökbe vették? Volt-e azokban költői érték, volt-e különösen műalkat, mely eposzban oly lényeges? Ha költészetünk írott maradványait nézem, le a XVII. századig, ábrándos hevületem amaz énekvilág felől jóformán lelohad. A honfoglalást tárgyozó történeti költemény, mely e nemben legrégebb emlék, csak helyenként gyaníttatja a népileg naiv eposz befolyását; egészben véve idomtalan rímkrónika. Mit mondjak a XVI. század nagyszámú verselőiről, a Tinódiak, Ilosvaiak talentumáról? Nem a verselés ügyetlensége, a költői szólam hiánya, idézi elő feljajdulásomat. Lehet a vers darabos, a dictio fejletlen, mindamellett a költemény becses. Azzá a költői mese, a cselekvény és jellemek alkotása, szóval a benső idom teljessége teszi. Tinódi technikájával, Ilosvai nyelvén, meg lehetett volna írni a magyar Nibelungot. A műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik, mi iránt legkisebb érzékek sem volt. [...]

A nép hagyományos elbeszélései, melyek nem támaszkodnak írás segédelmére, mindig és mindenütt bírnak a benső alkotás némi erejével, idomosságával. Forgassuk át a magyar népmesék gyűjteményeit: a történet e naiv elbeszélésekben (hacsak valamikép meg nincs csonkítva) mindig kerek, egész: a királyfi, a mesehős teljesen epikai bonyolódások között harcol az ellenszegülő hatalmakkal, míg kivívja a győzelmet. Oly mese, amelyben az események összefüggetlenül, egymás után adatnának elő, a nép közt se hallgatót nem nyerne, se föl nem tarthatná magát az élő ajkon. A hármas vagy kilences szám is (jelképi jelentését mellőzve) a teljesebb alakítást mozdtítja elé; a három veszély, mit a mesehősnek rendszeren leküzdenie kell, gömbölyűbbé teszi az idomot. E prózai előadású költemény, melyet népmesének hívunk, nem regénye a népnek, hanem valóságos *eposza*: benne a hőst segítő vagy gátló csodás hatalmak az epopoea gépezetének (*machina*) felelnek meg. A népmondákban – melyek már időhöz, helyhez vagy történeti személyhez kötvék – nem találjuk ugyan mindig az alakítás oly teljét, mint a népmesékben: de itt is határozott hajlam tűnik fel a gömbölyítésre. A hagyományos népmonda is, minden nemzetnél, csak kerek idomban tarthatja fenn magát; bár ez nem annyira *költeménye* már a népnek, mint a mese. Az utóbbit ugyanis a nép, *tudva*, mint költeményt hallgatja és beszéli el; míg a mondát, mely mindig valami határozotthoz vagy létezőhöz van kapcsolva, hívó kegyelettel hallgatja s adja tovább. Amaz *eposza* a népnek, *ez története*. De a történetírás is eleinte mindenütt költői idomban nyilatkozott; annál inkább szüksége volt *el nem írt*, csupán emlékezetben tartott tényeknek a gömbölyű alkatra; s innen a népmondák kerekdedsége.

Ha már a naiv elbeszélés prózában is ily költőileg nyilatkozik, s e tekintetben a mi népfajunk kivételt nem képez: mennyivel inkább föltehető, hogy azon verses elbeszélés, mely egyenesen a nép közt támadt és írás segélye nélkül, szájhagyományban élt tovább, nem lehetett idomtalan tárgyhalmoz. Mostani népköltészetünk ugyan nem gazdag az ilyesekben: de amivel bírunk, az kétségtelenül magán hordja a költői alakítás bélyegét, elannyira, hogy némelyik, kompozícióját tekintve, mesterművekkel kiállja a versenyt. Csak a Fehér László című zsványballadára hivatkozom, melynek benső alkata, dacára a silány verselésnek, tökéletes költői kompozíció; vagy a közelebb Gyulai által ismertetett Ajgó Mártont⁶ hozom fel, melyet szebben műköltő sem alkothata. Meg van tehát, nagyon meg van népünknel a forma iránti érzék elbeszélő költeményeknél is; csak hogy az alkotó tehetség, darab idő óta, gyéren mutatkozik. De azért ne

higyje senki, hogy a népet gondatlanul összefércelt törtóriákkal ki lehessen elégíteni. [...]

Mert nincs a naivnak esküdtebb ellensége, mint azon kezdetleges, szintén naiv állapot, midőn valamely egyén vagy nemzet gyermeki elfogultságából kibontakozni kezd. Ilyenkor egy hitében megtértnek buzgalmával indít háborút azon tévelygés ellen, melynek előbb önmaga is rabja volt, gyűlöli azt, mert értelme világánál szegényli, hogy valaha szerette. A kezdő tanultság ez állapota, melyet tudós naivságnak nevezhetnénk, nálunk korán mutatkozott, ami becsületére szolgál józan eszünknek; de hogy oly soká, mondhatnám költészetben a legújabb korig tartott, ez, ha végzetes helyzetünkkel menthető is, büszkeségre okot éppen nem ad. Az értelemnek ez idő előtti fölülkerekedése a képzelmen, okozta szerintem, hogy irott költészetünk mindjárt eleve különvált a népiestől, lenézte, megtagadta ezt, s míg ezáltal az utóbbinak lassú hervadását, majdnem végenyészetét idézte elő, önmagát is megfosztotta az egyedül biztos alaptól, melyen a nemzeti költészet csarnoka emelkedhetik. Fogunk-e mi utódok, ez alap hiányában, az elbeszélő költészet terén valami jóra valót hozni létre, nem tudom; részemről e hiányt fájdalommal érzem; de azért idegen népi-beszélek követésében annál nagyobb óvatosságot ajánlok, mivel féltő, hogy azokkal idegen szellem lopózik költészetünkbe; ami aztán semmivel sem jobb, mint akár az ó-klasszikai, akár más valamely poézis utánzásába rekedni.

(ARANY János: *Tanulmányok és kritikák*. Szerk. S. VARGA Pál. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, I, 71–72., 73–74., 76–77.)

Anya és gyermeke – bírálat Friedrich Hebbel⁷ művéről (1860-1861)

Csupán az a kérdés, vajjon abban áll-e a költészet feladata, hogy oly szenvedéseket tárjon fel, melyekre balsama nincsen; hogy a szigorú valóságba taszítson, mely elől épen hozzá akaránk menekülni? Talán a regény, mely a próza és költészet határán ingadoz, s ennek különösen ama faja, mely az *irányról* neveztetik, vagy az, mely humorban engeszteli ki a világ dissonantiáit – szabadabb forma-jogait használva dobhat föl megoldatlan társadalmi kérdéseket, ámbár itt is áll az, hogy a regény nem *mivel*, hanem *dacára*, hogy ilyenekkel foglalkozik, lehet jó költemény. Ellenben az eposz sokkal inkább költői faj, mintsem hogy akárminő iránynak hordozója lehessen, mely nem a költészeté. – Formája is szorosabb: azonnal érezzük, mily nyomorult szerep jut neki, mihelyt a regény birodalmába vág. Midőn köznapi jeleneteket, apró jellemábrákat, finom csel-szövényt akar festeni, vagy a társadalom proteusi⁸ arcá-

nak fényképezését veszi munkába: a nem bírálva olvasó is fogja érzni, hogy ezt egy középszerű regényíró jobban csinálná, mint az epicus. Ha valahol, itt is igaz marad: ne cseréljük föl a szerepeket! [...]

Azonban e mosolygó fény, az idylli jelenetek, a formának klasszikai nyugalma, s a valót szebbíteni akaró eszményítés dacára, egészben nyújtja-e époszunk azon engesztelést, melyet a költészettől jogosan követelünk? Nem és azért nem, mivel az általa megbolygatott társadalmi kérdés, honnan kiindul, megoldatlan marad. A nyomor, mely kivándorlást és a vörös rémet idézi föl, egy mákszemnyivel sem kevesbült azáltal, hogy a gondviselés, egy jószívű kalmár képében, minő csak a valóság határain kívül terem, egy nyomorultat boldoggá tőn.

(ARANY János: *Tanulmányok és kritikák*. Szerk. S. VARGA Pál. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, I, 71–72., 73–74., 76–77.)

A szegény gazdagok. Regény. Írta Jókai Mór (1861)

Miután Jókait mindenki ismeri, miután regényét, mely ezelőtt mintegy két hóval jelent meg, oly sokan elolvasták s rögtön ítélték róla, csak mi hallgassunk, kiknek annyival könnyebb megértetnünk magunkat, mivel olvasóink előtt jóformán ismert tárgyról van szó, s mivel örömet szólnak azon fényes tulajdonokról, melyekért írónk a közönség kedvence, s melyeket készséggel ismerünk el és magasztalunk. A közönségnek igen helyes és tiszteletreméltó okai vannak Jókait kedvencének vallani. Oly eredeti magyarsággal, s saját szája íze szerinti zamattal nem ír neki senki, egy-két (de már nem élő) lángeszű versírónk kivételével. Prózában kétségtelen elsősege van Jókainak. Jobb műveit s azok sikerültebb helyeit olvasva, mintha újra tanulnók tőle a kedves anyai nyelvet, azt a valódit, melynek megragadó ereje nem kisebb természetes bájainál, s szemem szedett kifejezései époly határozottan mint festői plaszticitással testesítik és szabják meg a gondolatot. A magyar író jelenben és jövőben kétségkívül Jókai műveit választja egyik iskolájául, melyekhez nyelvtanulási feltett szándékkal járhat leckéket venni. Magyaros kifejezés, s vele együtt magyar észjárás és gondolkodás teszi ragyogóvá és kedvessé legszebb lapjait. Irónk mintha egyetlen egyet sem feledett volna azon tősgyökeres kifejezésekből, melyeket legelső nyelvmestereinktől hallottunk: – értem, a gyöngéd anyát, a játszótársakat, a nagytekintélyű kocsiat, juhászt, dajkát, a nép embereit, – kiknek odavetett mondásai annyira megragadnak az éles gyermeki figyelemben. Mások az írók közül az irodalmi szokott stíl utánzása miatt sokat felednek az élet friss és erőteljes nyelvéből; – írónk egyike azoknak, kik tulaj-

don előnyeiket nem adták cserébe idegen adományokért. Nyelve csak tulajdon tárházából veszi az ékességeket. [...]

Az elbeszélői tehetség egész egy külön természeti adomány. – Irhat valaki igen szép értekezéseket, írhat elragadó szónoklatokat, lírai fellengzésű verset vagy prózát, de a legegyszerűbb esetet nem képes elbeszélői hangon elmondani, s lehet viszont nagy elbeszélő és leíró művész valaki, a nélkül, hogy elmélkedni, okoskodni, ömlengeni és szónokolni képes volna. A nagytehetségű Sand Györgyről jegyzé meg helyesen egyik bírálója,⁹ hogy az elbeszélésben kitűnő, a reflexiókban gyenge. Jókai regényeiből nehezen mondhatnók meg, mily ékesen szóló az elmélkedésekben; mert ritkán fordulnak elő, s a „Szegény gazdagok”-ban csaknem merőben hiányzanak, legfeljebb egyegy odavetett megjegyzést találunk itt-ott s ez is inkább személyeinek szempontjából, mintegy azok nyelvén van elmondva. Nem megrovás ez, hanem kiválóan elbeszélői tehetségének magasztalása. A közönség egy részben épp ezért kedveli, s a kritika ezért fogja dicsérni. [...]

Nemcsak az elbeszélés maga, hanem a képzelet egész munkálkodása a népmesék szellemében megy véghez nála. A leírások rövidek, de verőfényes megvilágítás és a legsötétebb árnyazás a néhány vonású képet a legfeltűnőbbé teszi. Elénk állított emberi alakjai megragadják a képzeletet a „Szegény gazdagok”-ban is; de mindenik külsején és jellemén feltűnő a nagyításra való hajlam. Tudjuk, hogy a népmesékben az erős ember hallatlan erős, a bátor rendkívül vakmerő, a gonosz valódi sátán, a jó valódi angyal, a kis ember csak borsszem nagyságú, a természetes pedig toronymagasságú óriás. Nem mondom, hogy Jókai alakjaira nézve mindez ily mértékben állana; de e hajlam ellenállhatatlanul látszik képzeletében uralkodni. [...]

Jókait a kritika mindeddig nem méltatta eléggé, sőt úgy látszik, tartózkodott – ne mondjuk, félt – szembe szállni, habár kisebb eltérésekben is, a nagy népszerűséggel, melynek e genialis írónk több tekintetben oly méltán örvend. Ideje volna tüzetesen fogni tárgyalás alá s tanulmányozni összes regényírói működését, melynek társadalmi nagy regényei, mint a „Magyar Nábob”, „Kárpáthy Zoltán”, stb. teszik fénycsúcsát ezideig. A Sz. Figyelő¹⁰ örömet nyitna tért ily vizsgálatnak. Ezúttal a „Szegény gazdagok” alkalmából, mely eddigi működése után nem tekinthető emelkedésnek a kulmináció felé, mondottunk el egyet-mást, amit Jókairól elmondani szükségesnek véltünk.

(ARANY János: *Tanulmányok és kritikák*. Szerk. S. VARGA Pál. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, II, 366., 367., 369–370.)

Irányok (1861–62)

Költészetünkben egy idő óta lyrai a túlnyomó elem. Sőt a kötetlen fajokat, minő a novella, regény, s a csak félig elbeszélő természetű balladát, románcot leszámítva, elmondhatjuk, hogy minden igyekezet a lyra felé fordúl, minden babér innen mosolyog, ez a költő becsvágynak egyetlen célpontja, az ifjú ábrándok ne-továbbja; ami ezenkívül esik, mindaz elhagyott tér, míveletlen pusztaság, hová csak néha, kivételesen téved valaki, az is, úgy látszik, rosszul érzi magát. Az elbeszélő költészet évek óta szomorú némaságban gyászol, és nincs ki „a riadó vak mélységet fölverje szavával”¹¹ a drámát még mind azon egy-két név képviseli, melyek a multhoz, nem a jelenhez és jövőhöz számíttatnak: új tanulmány, új törekvés jelei sehol. Hiába az évenkénti jutalmak, az akadémia koszorúi: ösmert nevéké lesz a gyakran kétséges palma: a „nagy ismeretlen”, a messiás, kit várunk, sehol sem jelentkezik. Ellenben ugyancsak telnek a szerkesztők kosarai mindenféle „verseményekkel”; tíz-húsztal szepirodalmi lap közöl egy sem érez fogyatkozást; minden évszak, minden hó meghozza a maga „összegyűjtött verseit”. S mily kevés egyediség e szám nélküli számban! Mily ritka eset, hogy valamely új költemény vagy kötet ne azt a benyomást tegye ránk, mintha már azelőtt, mintha már többször olvastuk volna. Még azt sem lehet a nagyobb részről mondani: „facies non omnibus una, nec diversa tamen”,¹² a testvérség jelei majdnem teljes azonságba folynak össze. Az arc jellemző kifejezését úgy nem találni rajtok, mint a kisdedeken. Csupán édes anyjok ha ismeri egymástól őket. S ez természetes, ha mindenki ugyanazon célhoz, ugyanazon úton, ugyanazon eszközökkel akar eljutni; ha mindenki a költészet egy neme, a lyra felé tódul, s ott is valamennyi egy special irányhoz fut. A pálya így hosszú, egyenes vonalt fog képezni, melyen egyik előbb, másik hátrább leend, de mely a nézőnek utoljára egyhangú és unalmas.

Korunk a lyráé, mondják sokan: mi haszna vesztegetni a szót; mi haszna folyam ellen úszni; ellenkezésbe tenni magunkat a kor ízlésével, az uralkodó hangulattal, a költő hajlamok egyetemes árával? E szerep a tragikai egyéné, ki, ha a bukást nem nagyszerű küzdelem előzte meg, könnyen komikussá lehet. – Elismerem, hogy sok igaz van ez állításban. A nyomás, a zaklatottság, a meghasonlás, mely politikai rázkódásink után európaszerte erőt vett a kedélyeken, midőn nem vala hit, nem remény, nem bizalom, – midőn besüppedt lábunk alatt a föld, s biztos irány helyett az asztaltánc szédelgéseiben kerestünk enyhületet: ily kor, mondom, nem lehetett a jóra való, a higgadt, a kitartó alkotás kora. Midőn a külső élet

megszűnt, elfojtatott: a lélek ön belsejébe fordítá szeméit; nem lévén a családi, az egyéni léten kívül semmi, ide pontosult össze minden életmeleg, a költészetnek sem vala egyéb menedéke, mint a belvilág, az egyén, legfőleg a család: tehát a lyra. Mind ezt, általánosságban elismerem; a nélkül még is, hogy csupán innen származtatnám költészeti egyoldalúságunkat. Mert a mi lyránkon e szomorú tíz év alatt, kevés kivétellel, épen nem látszik a kor bélyege, hanemha tagadólag, azaz, hogy ellapult a nyomás alatt; a kedélyek meghasonlása nem hozta be költészetünkbe az engesztelő humort; s midőn végre a hosszú fájdalom egy közös reményben kezdte fölengedni, lyránk az idő jelenségeit csak mint külső cícomát, sallangot, mint a hatás szembeszökő (frappant) eszközeit vette magára; de nem vala képes azokkal bensőleg egybeolvadni. Másban is kell tehát, mint társadalmi zilált viszonyainkban, e csaknem kizáró lyrai hajlam okát keresnünk. [...]

Ha a mai poétáskodást egész tömegében nézzük: egy nevezetes mozzanata tűnik szemünkbe a haladásnak. Ritka ma már a kezdő, kinek sejtelve ne volna, hogy midőn verset ír, nem csupán hosszabb-rövidebb sorokat szed rímbe, hanem dalt képez, melynek bizonyos menete, hangja, formája van. Ha legtöbb esetben nem sikerül is eltalálnia: de az idetörekvés jelei mindenütt mutatkoznak. Annyira hát már volnánk, hogy e „catexochen”¹³ lírai forma iránt van némi érzékünk. És ez főleg Petőfi érdeme. [...] Az ifjú sokaság, ki jobban, ki rosszabbul, mestere lyrai alakját igyekszik utánképezni s ez mindenesetre haladás, de olyan, mint mikor az órapecek a kerék egyik rovátkából a másikba zökken, hol megállnia szintén csökönyösség. [...] [M]i, tisztelt szakfeleim, körülbelül itt feneklettünk meg: vers = lyra, még pedig leginkább dal. „Vágni” egy verset, Petőfinek volt kedves szavajára (tudott is hozzá): mi sem teszünk... (hohó! az első személy nem formál ily ambíciót)... ti sem tesztek különben: „vágatok” egy verset, ha épen kedvetek cösszan. Ezentúl nincs költészet nektek. Az így „vágott” vers aztán, minél több csengő-bongó dal-elem, minél több „csillag”, „harmat”, „rózsa”, „napsugár”, „hullám” és „villám” stb. stb. ingredientia¹⁴ van benne, annál költőibb lesz, akár illik a tárgyhoz, akár sem. [...]

Ha Mátyást akarjuk dicsőíteni, édeskés dal; ha Hunyadit zengjük, ismét dal; melyben lehet, hogy van némi taps-arató frázis, de az óda szigorú fönsége, az merőben hiányzik. Tehát – és ide akartam érni – a lyrában nincs meg, de korán sincs meg, az érzelmek és előadás azon különfélesége, melyet a lyrai nem megenged, hanem az összes lyrára jól, rosszul az egy dal formái vannak megkövesedve.

Nem azt akarom ezzel mondani, mintha a dal lényege az említett pipere volna, vagy mintha igen jó dalokat tudnánk írni; hanem hogy ama kicsinyes ékesgetés a lyrai formák közül is leginkább megfér a dallal, bár ez szintén el lehet nélküle; s hogy mi a dalnak e lényegtelen attributumát s vele a dal hangját átvisszük a lyra egyéb fajaira is, hol más elem, más hang, más díszítmény, más nyelv kívántatnék, sőt átvisszük az eposzba, drámába, hol azáltal gondolunk költői színvonalra emelkedni, ha foltonkint a dal hangját és mellékes cicomáit alkalmazzuk. [...]

[Ó]hajtom, hogy a költő ismerje fel tárgya természetét, érzelme hőfokát, eszméi magasságát vagy mélységét s ahhoz idomítsa a kifejezés formáit. Ha magasztos eszméket, érzelmeket stb. akar zengeni, őrizkedjék aprólékos játéktól, piperétől; ha szende, ha gyöngéd érzései vannak, tartózkodjék közben nagyokat kiáltani. Szóval mindenekelőtt tudjon különbséget tenni ama két fő nem között, melyre a lyrai előadás oszlik: fennség és kellem. Ez nem iskolai pedant követelés; ezt maga a dolog természete kívánja.

(ARANY János: *Tanulmányok és kritikák*. Szerk. S. VARGA Pál. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, I, 95–96., 99–100., 103–104.)

Arany János levele Madách Imrének – Pest, 1861. szeptember 12.

Az „Ember Tragodiája” úgy conceptióban, mint compositióban igen jeles mű. Csak itt ott a verselésben – meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lyrai részek nem eléggé zengők. De így is, amint van, egy kevés külsimitással irodalmunk legjelesb termékei közt foglalhat az helyet. Nem tudom, mi szándéka van Kegyednek a kiadásra nézve: én ohajtanám ezt a Kisfaludy-társaság útján eszközölni, ami, remélem, sikerülne is.

Ha ohajtásom a Kegyed akaratjával találkozna, akkor sorról sorra kijelölném a helyeket, hol – semmi esetre sem lényeges – változtatást gondolnék célszerűnek; vagy belenyugvása esetében magam tennék rajta egyikét tollvonást, aztán bemutatnám a társaságnak. Ezt bizton merném tenni, visszautasítás félelme nélkül.

Becsés választát elvárom. Fogadja leghőbb üdvözlétemet a gyönyörért, melyet nekem műve által okozott, a fényért, melyre költészetünket deríteni hivatva van!

(ARANY János: *Összes művei XVI, Levelezés 3.* kiad. KOROMPAY H. JÁNOS. Bp., Universitas, 2004, 579.)

Arany János levele Madách Imrének – Pest, 1861. november 5.

Ultima 8bris¹⁵ felolvastam a tragédia 4 első jelenetét a Kisf. társaságban. Ha láttad volna, egy Eötvös,¹⁶ Csen-

geri¹⁷ stb. hogyan kiáltott fel – csupán a localis¹⁸ szépségeknél is – ez gyönyörű! igen szép! stb. Győztünk, barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is. A mű alapeszmében, compositióban, mind abban a mi lényeges – eredeti, merész, költői – hogy a külsőben, de a legkülsőben itt-ott némi hiány mutatkozik, az talán körülményidnek tulajdonítható. Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete, mint oly nagy költőt kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszerűt vesz magába. Talán előbb kaptad a német s általában idegen culturát, hogy sem a magyar nyelvszellem kitörölhetlenül ette volna be magát nyelvérzékedbe. Vagy ha nem így volna, úgy tán merészebb játékot úszsz a nyelvvel, mint azt a nyelv most már tűrhetné. A vers technica pedig nagyon megkívánja a nyilvános gyakorlatot: én fölléptem óta igen igen sokat tanultam e részben, noha az előtt is azt hittem, hogy tudom.

A famosus¹⁹ 4 sort – melyre egyébiránt rajtam kívül senki sem tett gáncot – jobb szeretném ha magad javítnád ki. Arra tán emlékeznél még: ott van mindjárt a legelején.²⁰ De hamar kellene, mert az idő sürget, a nyomda vár. Engem nem visz rá a lélek, hogy gondolat helyett gondolatot állítsak, mely nem a tied; ha azonban nem tennéd, vagy késik, megpróbálom. A többire nézve élek a szabadsággal, mellyel felruházni elég bizalmas vagy. De nem élek vissza. Sok van jegyzeteim közt, hol az én javításom simább, de a te szöveged erősebb. Az ilyeneknél kétszer meggondolom a változtatást. Hogy eleinte nem pótoltam a megrótt helyeket magaméval, oka, mert csak ki akartam jelölni a hibákat, hogy te javítsd. Azt hittem, van impurumod.²¹ Annyit azonban mondhatok, hogy ha így, amint van, sajtó alá kerülne is, okos ember önkintelen elősmerné, hogy nem közönséges íróval van ügye. De én azt is lehetőleg eltávolítani akarom, hogy a nem-okos kapcáskodjék belé.

(ARANY János: *Összes művei XVI, Levelezés 3.* kiad. KOROMPAY H. JÁNOS. Bp., Universitas, 2004, 616–617.)

Előszó a Toldi szerelméhez (1879)

Toldi középső része nem az én saját választásom. Az I. rész sikere után kedvem jött még egy *Toldit* írni s erre Ilosvainál már csupán a vénkori párviadal ajánlkozott; mert ami azon kívül fennmaradt: a nagyon mesés prágai kaland, az özvegygel való komikus jelenet, meg a sírrablás alávaló bünténye, – semmiképp sem látszott modern költői feldolgozásra alkalmasnak. Monda nélkül pedig – vagyis legkisebb támasz nélkül a hagyomány vagy história részéről – egész epikai költeményt csak mintegy az ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam. Mert

éreztem már akkor s később valahol tán meg is írtam, hogy mondai vagy történeti alap, – bármily csekély és töredékes legyen – adja meg ily költeménynek azt, amit én „epikai hitelnek” szoktam nevezni. Tehát egy II-ik részre nem is gondoltam.

Barátim azonban – első mindjárt *Petőfi*, ki a *Toldi Estéjét* már ismerte kéziratban – váltig unszoltak, hogy „ha a fejét és lábát megcsináltam, írjam meg a derekát is”. Kezdettem a tárgyról gondolkozni. Azzal hamar tisztában lettem, hogy ha II. részt írok, ez nem lehet anélkül, hogy hősem hatalmas fizikumát a szerelem konvulziói²² közt is fel ne mutassam. De hogyan? Nőgyűlölete, melyet mostanában emlegetnek, nem gátolt volna, mert ilyesmiről se Ilosvai, se a szóhagyomány töredékei nem tudnak semmit, sőt Ilosvaiból még inkább az tetszenék ki, hogy szeretett bíz’ ő asszonyok után járni, míg eggyel aztán pórul járt. De akadály volt saját *Toldim* már megjelent I. része, mely szerint:

*Szívét nem bántá még nyila szerelemnek,
Nem is lón asszonnyal tartós barátsága;
Azután sem lépett soha házasságra.*

és a III. rész is, melyben múltjára visszatekintve, szerelemről semmi emlékezése nincs. És így szerelmet, mely házassággal végződjék, a II. részbe sem hozhattam be.

Ez pedig nagy bökkenő volt. Népies *ballada* megtűri, sőt keresi a boldogtalan szerelmet, de eposz nem. Mit mondana a nép, például oly *meséről*, hol a hős sokat küzd a királyleányért s utoljára is – elveszti?

Mindazáltal megkísértettem ily tervet nagyjában összeállítani s megírtam az I. éneket, mely a *Losonci Phoenixben*²³ világot is látott. Címe nem volt már *Toldi*. Érezve, hogy maga a sikertelen szerelmi kaland nem elég cselekvény: valami nagyobb történeti eseményhez, jelesül a nápolyi hadjáratához akartam támasztani, oly módon, hogy *Toldi szerelme* annak mintegy epizódja legyen: azért neveztem, általánosabb címmel, *Daliás Időknek*. Tehát, egy eposz (quasi²⁴ népies epopoeia), benne *Toldi* a kiválóbb hősök egyike, s az ő kalandjai, szerelme egy epizód. Pár éneket írtam még hozzá, de – nem ment. [...]

De volna bár a tárgy akármilyen alkalmas eposzra (azaz epopoeiára): még egy nagy nehézség maradt leküzdetlen. *Toldit*, a *monda* *Toldiját*, kiről a história *éppen semmit* nem tud, hogyan állítani oda, *nyíltan*, mint nagy szerepű vagy éppen főhőst, a história világába, történeti nagy nevek és személyek mellé? Igen, ha mondai korban játszanék a cselekvény: de Lajos kora *mondának* már nagyon világos, történetnek pedig, az eposzíró kívánta részletekre, *nem eléggé* az.

Fel kellett hagynom az eposz gondolatával s így jó időre magával *Toldival* is.

Csak 1863 őszén [...] vettem újra elő töredékeit. Olvasgatva, megsajnáltam a kárba vesztett részleteket s kezdtem gondolkozni új mesetervről. Vajjon okkal-móddal, a népies naivság örve alatt, nem lehetne-e behozni az eddig mellőzött mondarészeket: a prágai kalandot, a sírbrátlást, vagy legalább sírbontást s a nápolyi kettős hadjáratot is összevonva *egybe*; így a költői beszély, vagy ha tetszik, *verses regény* kevesebb igényű keretében alkotni meg a költeményt? Tetszett a gondolat; hamarjában pár éneket meg is írtam; de majd egészen szubjektív természetű szenvedések miatt²⁵ ismét hosszú időre abba kellett hagynom. Költői elnémulásom szomorú ideje állott be s midőn évek mulva valamicskét dolgozhattam is, csak fordításban keresék szórakozást.

1874 s a követő években, ha nyári fürdőzésimből némileg üdülve megjöttem, ismét vissza-vissza kezdék térni „ad primum amorem”.²⁶ Időnkint néhány versszakkal tovább vittem a költeményt, bár remény nélkül, hogy valaha befejezzem; míg végre mostani kényszerített nyugalmam alatt²⁷ rá vetém fejemet, hogy a munka befejezését megkísértsem. Érdemes volt-e a fáradságra s nem jobb lett volna-e a töredéket »nagyreményű és sajnálatos« töredéknek hagynom: azt már te fogod megítélni, nyájjas olvasó!

(ARANY János: *Összes művei V, Toldi szerelme. A Daliás idők első és második dolgozata*. kiad. VOINOVICH Géza. Bp., Akadémiai, 1953, 7–9.)

Török Lajos válogatása

JEGYZETEK

- 1 A kérdéses levelet Petőfi a *Toldi* megjelenésekor írta Aranyhoz, 1847. február 4-én.
- 2 Szemere Pál (1785–1861): költő, író, kritikus; a *Felelet a Mondolatra* társszerzője.
- 3 Losonczi István (1709–1780): pedagógus, református prédikátor; *Hármas kis tükör* (1771) című munkájában ír a hunokról és Attiláról, s a magyar királyok rövid életrajzát is közli.
- 4 Priscus (410–420 között – 472 után): rétor, diplomata, történetíró; 449 körül követként Attila hun uralkodó udvarában járt; ottani tapasztalatairól számolt be a hunokról és a kor eseményeiről írott monumentális művében.
- 5 Galeotto Marzio (1427–1497 körül): itáliai humanista tudós, Janus Pannonius tanuló társa és barátja.
- 6 Gyulai Pál (1826–1909): kritikus, irodalomtörténész, író; *Adalékok népköltészetünkhöz* című, a *Budapesti Szemlében* 1860-ban publikált írásában közölte és magyarázta az Ajgó Mártonról szóló erdélyi népkölteményt.
- 7 Friedrich Hebbel (1813–1863): német költő, drámaíró; műveinek témáit leggyakrabban korának társadalmi problémáiból meríti, hőseit a végzettség jellemzi, alakjai a sorssal szemben elbukó ember példázatai.
- 8 Próteuszra, a görög mitológia tengeri istenére utalva olyan valaki, aki bármivé képes átalakulni.
- 9 George Sand (eredeti neve Aurore Dupin, 1804–1876) francia írónőről Gyulai Pál a *Pesti Napló* 1858. április 8-i számában publikált bírálatában fogalmazott meg ehhez hasonló véleményt. Arany valószínűleg erre az írásra hivatkozik.
- 10 A *Szépirodalmi Figyelő* Arany szerkesztésében 1861–62-ben megjelent folyóirat.
- 11 Vörösmarty Mihály: *Zalán futása*, I. ének 5. sor
- 12 „s orcájuk sem nem egyenlő, sem nagyon eltérő” (latin) [Ovidius: *Átváltozások*, Második könyv, Devecseri Gábor fordítása]
- 13 tulajdonképpeni (görög)
- 14 alkotórész (latin)
- 15 október utolsó napján (latin)
- 16 Eötvös József (1813–1871): író, jogász, vallás- és közoktatásügyi miniszter; 1861–1867 között a Kisfaludy Társaság elnöke.
- 17 Csengery Antal (1822–1880): publicista, közigazdász, politikus; 1860-tól a Kisfaludy Társaság tagja
- 18 helyi (latin)
- 19 hírhedt (latin)
- 20 Madách kéziratóban az I. szín elején az Úr szavai így kezdődtek: „Be van fejezve a nagy mű, igen / S úgy összevág minden, hogy azt hiszem / Év milliókig szépen elforog /
Mig egy kerékfogát ujtítni kell.” A drámai költemény végső változatában a következőképpen módosult ez a négy sor:
„Be van fejezve a nagy mű, igen. / A gép forog, az alkotó pihen. / Évmilliókig eljár tengelyén, / Mig egy kerékfogát ujtítni kell.”
- 21 fogalmazványod (latin)
- 22 gyötrelmei
- 23 A *Daliás idők* I. éneke az 1849-ben feldúlt Losonc város megsegítése céljából kiadott történelmi és szépirodalmi emlékkönyv, a *Losonczi Phönix* 1851-i első kötetében jelent meg.
- 24 mint (latin)
- 25 A legnagyobb tragédia Arany életének ezen szakaszában leányának, Juliskának 1865. december végi halála volt.
- 26 az előző szerelemhez (latin)
- 27 Arany 1878-tól hörgőgyulladásának súlyosbodása miatt visszavonult élt.